

KNYGŲ LENTYNOJE

Rec.: **Norman Davies. Dievo žaislas. Lenkijos istorija.**
I tomas, Vilnius, 1998. 637 p.

Skaitome dar vieną Lenkijos istoriją, parašytą anglų istoriko. Ši sintezė atsirado todėl, kad, kaip rašo pats autorius, anglų studentų netenkino nei lenkų marksistų, nei nacionalistų rašytos Lenkijos istorijos. Anglų autoriui įtakos neturėjo nei gausi lenkų istorijos faktografinė medžiaga, nei ano meto (anglų kalba knyga išleista 1981 m.) politinės aplinkybės. Jis rašė kaip pašalietis, taip, kaip lenkų istorija atrodė iš toliau. Autorių sudomino 1918–1919 m. įvykiai, kai Lenkija sulaukė bolševizmo bangą į Europą. Šia tema jis parašė disertaciją, po to jis ėmė domėtis Lenkijos istorijos fenomenu – kaip vienintele Europos valstybe, kurioje buvo parlamentinė valdžia bajoriškos demokratijos forma.

Ši recenzuojama Lenkijos istorija yra originali, daug kur nekartojanti žinomų faktų, gerai sukonstruota tematiškai pagal luomus ir chronologiškai pagal valdovus, patraukli net ir neįgudusiam istorijos moksle skaitytojui, sumaniai iliustruota tekstais, parinktais iš ano meto literatūros, metraščių ir publicistikos. Normanas Davies yra europinio lygio istorikas. Jo erudicija leido perteikti Lenkijos istoriją Europos šalių istorijos kontekste. Lyginamasis metodas, ir pas mus žinomas nuo

Joachimo Lelevelio laikų, dominuoja šioje knygoje.

Vakarai sužino apie Lietuvos istoriją per Lenkijos istoriją. Lietuva lieka Lenkijos istorijos šešėlyje. Taip yra ir šioje recenzuojamoje knygoje. Ir tai nenuostabu: Lietuva išgyveno 400 metų vienoje su Lenkija politinėje sistemoje ir kultūros plote. Lietuva negalėjo prilygti Lenkijai, nes pastaroji buvo karalystė, o Lietuva – Didžioji Kunigaikštystė, bendrame parlamentiniame gyvenime dominavo lenkai, Lietuva turėjo savo teises ir administracines institucijas, bet sukurtas Lenkijos pavyzdžiu, buvo didžiulė kultūrinė (europinė) lenkų kultūros persvara, pagaliau lenkų politinė tauta buvo vienalytė, o lietuvių sudarė lietuviai ir aneksai. Ir vis dėlto nebuvo lenkų ir lietuvių (politinės tautos prasme) tapatumo ir unitarinės Lenkijos–Lietuvos valstybės.

Recenzuojamoje knygoje dominuoja istorijos medžiaga ir koncepcijos, perimtos iš lenkų istoriografijos. Tik kur ne kur pastebima lietuvių K. Jurgėlos ir Žmuidzino anglų kalba rašytų darbų įtaka. Tuo tarpu lietuviui istorikui ir ne tik istorikui rūpi, kaip pateikiama Lietuvos istorija Europai.

Etninę lietuvių gyvenamą Lietuvos dalį autorius randa Nemuno baseine (p. 71), „pelkėtame, atšiauriame, akmenuotame ir mažai apgyventame krašte“. Lietuvos valstybę, anot jo, kūrė „bebaimiai kovotojai, sugebėję užkariauti didžiules retai gyvenamas žemes“. Kaip pirmas toks kovotojas minimas Gediminas, o jo sūnus Algirdas „pakirto mongolų galybę“ (p. 152). Mongolų imperija pati ėmė byrėti. Bet ir Lietuvos imperija „priminė krūvą akmenų, sukrautų plyname lauke, bet nesumūrytų“ (p. 153). Lietuvos valstybė buvusi „keistas organizmas“, nusitęsusi nuo Baltijos iki Juodosios jūros, kurį iš Vilniaus valdė lietuviai. Jie sudarė tame organizme tik mažumą. Teritorijų užkariavimas smarkiai pranoko sugebėjimą jas valdyti (p. 97). Lietuva pratęsusi savo egzistavimą tik per uniją su Lenkija (p. 98). Šie ir kiti autoriaus teiginiai yra gerokai perdėti. Rusų žemės, Lietuvos aneksai, XIV–XV a. rėmė tą valstybę, laikė ją sava, o valstybės gyvenime dalyvavo žymiausios rusų giminės. Dar nebuvo didesnių tautinių ar religinių prieštaravimų. Lietuva kūrė savąjį valstybės modelį, kai sričių vietininkai buvo pavaldūs centro valdžiai, o sritys turėjo plačias savivaldos teises. Vakarinės rusų žemės dalyvavo karuose su Maskva. Lietuva tuomet nebuvo kariniu požiūriu silpnesnė už Lenkiją (p. 98). Lenkijos parama Lietuvai bent iki XVI a. vidurio buvo dar nežymi. O teiginys, kad Lietuva nepajėgė valdyti Ukrainos ir 1569 m. atidavė pati ją Lenkijai, niekuo nepagrįstas (p. 98, 481). Žinoma, Lietuva be Ukrainos jau nepajėgė kovoti su Rusija ir buvo priversta priimti lenkų diktuojamas unijos sąlygas. Dar keletas pastabų dėl unijos. Jogailos pasirinkimą autorius vadina „racionaliausiu“ ir „gerai apgalvotu“. Lietuvos valstybės požiūriu

šiam jo teiginiui galime pritarti. Beje, 1385 m. Jogailos pažadą savo Lietuvos ir Rusios žemes „applicare“ – tvirta sąjunga susieti“ (p. 153–154): nežinia, kaip tas terminas pavartotas anglų kalba, bet lietuviškas „susieti“ prieštarauja lenkų istoriografijos įkūnyti (wcielić) į Lenkijos sudėtį. Šiuolaikinė lenkų istoriografija pabrėžia, kad unija buvo suinteresuota vien Lietuva, nes Krėvos sutartyje yra vien Jogailos išipareigojimai Lenkijai. Bet kodėl lenkų ponai pakvietė pagonių lietuvių į Krokuvą, kodėl, mirus karalienei Jadvygai, nenutraukė unijos, kodėl neleido Vytauto vainikavimo Lietuvos karaliumi, kodėl 1440, 1492, 1506, 1529 m. Vilniuje išrinktą Lietuvos didįjį kunigaikštį skubotai skelbė ir Lenkijos karaliumi. Matyt, kad veikė abipusiai politiniai motyvai.

Reikia visiškai pritarti autoriui, kai jis 190-me puslapyje kalbėdamas apie Lietuvos seimo atsiradimą nurodo XVI a. vidurį, kai Lenkijos pavyzdžiu buvo įvykdyta administracijos reforma, sukurtas pavietas ir jo seimelis ir bajorai per jį galėjo ir privalėjo dalyvauti seime su sprendžiamuoju balsu. Iki tol bajorų suvažiavimuose dominavo vien Ponų taryba. N. Davies mano, kad iki 1569 m. buvusi tik personalinė unija, kuri Liublino unijos metu virtusi „nuolatine konstitucine sąjunga“ (p. 155, 156, 248). Nežinia, kuris iš lietuvių autorių paveikė N. Davies, kad jis ėmė įrodinėti, jog 1588 m. Lietuvos Statutas naikino Liublino uniją (p. 356). Atseit Lietuva gyvenusį pagal savo Statutą, o Lenkija pagal Unijos dokumentą. Tuo tarpu Lietuvos Statutas visai neprieštaravo unijos dokumentui: patvirtino bendrą valdovą, bendrą seimą, leido lenkams įsigyti Lietuvoje žemių, nutylėjo Liublino unijos metu atplėštą nuo Lietuvos Ukrainą. Lietuviai neneigė Unijos dokumento.

Jogailaičių valdomą monarchiją N. Davies vaizduoja dominuojančią Centro ir Rytų Europoje. Bet tai buvo tik iki XVI a. pradžios, kol dar nebuvo grėsmingų kaimynų – Maskvos, Osmanų ir Habsburgų imperijų. Vienintelis taikos drumstėjas buvo Vokiečių ordinas. Bet jis buvo palaužtas 1409–1422, 1454–1466, 1419–1525 m. Nuo paskutiniojo karo Lenkiją išgelbėjo tik Ordino sekuliarizavimas.

Vokiečių ordino atsikraustymo prie Baltijos aplinkybes autorius sieja su nevykusia lenkų kunigaikščio Konrado politika. Jis „perdėjęs prūsų pavojų“ ir 1226, 1228 m. sudaręs sandėrį su kryžiuočiais, o 1230 m. leidęs jiems įsitvirtinti Kulmo žemėje (p. 125–126). Ši autoriaus pozicija prieštarauja naujausiems lenkų istoriografijos teiginiams. Kryžiuočių ordino įsikūrimas prie Baltijos priskiriamas popiežiaus ir imperatoriaus bažnytiniai politikai, o Konradas buvęs vien jų įrankis. Tuo tarpu N. Davies teigia, kad Hermanas fon Salza, jau būdamas Kulmo žemėje, įtikino popiežių ir imperatorių priimti jį į savo globą. Įtikinamesnė yra N. Davies pozicija.

Vakarų istorikai teigiamai vertina Kryžiaus karus prieš prūsus 1236 m. popiežiaus pavedimu, o prieš lietuvius 1339 m. imperatoriaus valia. Vokiečių riteriai vienuoliai, aukoję kare viską, net gyvybę, buvo priversti gintis nuo lietuvių puolimų, krikščionys lietuvių belaisvius, atvestus į Prūsiją, pavyzdinčiai valdė kraštą (geriau negu pačioje Vokietijoje vokiečių kunigaikščiai), kūrė Prūsijoje miestus ir kaimus. Tuo tarpu lietuvių ir slavų istorikai vadina tą karą vokiečių ordino agresija prieš Lietuvą, prisidengus krikščionybės platinimo skraiste, kariavusį dėl grobio ir žemių, o popiežių bažnytinė politika buvusi neteisinga. O kaip tuos istorikų prieštaraavimus išsprendė anglų istorikas? Jis nurodė ne tik

vokiečių nešamą ūkinę ir kultūrinę pažangą, bet ir daromą moralinę nuoskaudą, pagonių evangelizavimą krauju, prievarta, smurtu ir net pasipelnijimą Kristaus vardu (p. 128). Atpildas atėjęs Žalgirio lauke. Mūšis pavaizduotas pagal J. Dlugošo versiją, kad „lietuviams pradėjus trauktis“ pergale pasiekęs lenkų kariuomenės centras. Jis visai nepaminėjo J. Posilgės teiginio, kad paskutinėje mūšio fazėje pergale pasiekė ne centras, o flangai.

Kalbėdamas apie Maskvą, autorius teigia, jog ji buvusi buvusi „nenormalus kaimynas“ arba „demoniška valstybė“. Tai rodė jos siekiai ir neįprastas žiaurumas. Ji nuolat savinosi kaimynų žemes tuo pretekstu, kad tai buvo rusų žemės. Tiesiog nenormaliu dalyku būtų laikoma Europoje, jei kuris iš kunigaikščių reikštų pretenzijas į visas keltų arba frankų žemes. Lietuvos pasipriešinimas Maskvai buvo ne tik principo, bet ir valstybės išlikimo reikalas (p. 420, 462–463). Po Liublino unijos Respubliką autorius vadina Lenkijos ir Lietuvos valstybe. Visa bėda, kad tai, anot jo, buvusi viena valstybė, o ne dviejų valstybių federacija. Iš to išplaukia ir kiti teiginiai: 1) lietuviai esą dar iki 1569 m. priėmė iš Lenkijos įstatymus (p. 248). Tuo tarpu gal tik pirmosios 1387 ir 1413 m. privilegijos buvo paremtos lenkų teise. Visos kitos – 1434, 1447, 1492, 1506 m. buvo vietinės kilmės. Dar niekas, bent jau naujausioje historiografijoje, neįrodinėjo, kad Lietuvos Statutai, rašyti rusų kalba, būtų atsiradę vien iš lenkų teisės. Juose atsispindėjo paprotinė lietuvių ir rusų teisė, jau minėtos valstybės ir sričių privilegijos, net romėnų teisė (1566 m. redakcijoje). Visa XVII–XVIII a. Lietuvos teisminė praktika rėmėsi 1588 m. Statutu, daug kartų tipografiškai pakartotu lenkiškame vertime. Bendrame seime lietuviai priimdavo sau atskirus papildomus Sta-

tutui įstatymus, 2) autorius teigia, kad būti lenku – tai būti Lenkijos ir Lietuvos valstybės piliečiu (p. 157). Tuo tarpu buvo atskiros Lenkijos ir atskiros Lietuvos valstybių **teritorijos**, jų sienos ir **dviguba** pilietybė – Respublikos ir Lietuvos, vietinio indigenato pagrindu. Niekada lietuvis (kalbu apie politinę tautą) nesivadino lenku arba koroniažu. Jis buvo lietuvis, Lietuvos valstybės pilietis. Lietuva turėjo atskirą nuo Lenkijos išdą, kariuomenę, kanceliariją, valstybinį antspaudą ir herbą, o seimo maršalka saugojo seimo alternatą, 3) netiesa, kad tik 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija patvirtino uniją (p. 357). Ji uniją nutylėjo. Uniją patvirtino lietuvių iniciatyva 1791 m. spalio 20 d. „Abipusio įsipareigojimo“ įstatymas. Bet per du su puse šimtmečio unijos aktas nebuvo ginčijamas ir abi pusės buvo pripažintos šventu reikalu.

Labai kritiškas autoriaus požiūris į Respubliką. Bajoriškoji demokratija reiškė parlamentinį krašto valdymą per visų bajorų atstovaujamą seimelį ir per jo pasiuntinius seime. Bajorų demokratiją autorius vadina „politiniu anachronizmu“ (p. 355). Demokratijos pagrindą sudarė reikalų sprendimas vienbalsiai (unanime). Garsusis „liberum veto“ reiškė kiekvieno deputato balsą. Bet deputatas atstovavo visiems pavieto ar vaivadijos atstovams, vadinasi, jo balsas nebuvo vienišas. Jis negalėjo pridėti nuo savęs nieko, ko nebuvo įrašyta jam suteiktoje instrukcijoje. Joje buvo išvardijami pavieto ar vaivadijos rūpesčiai. Bet demokratijos principai negalėjo būti įgyvendinti dėl didikų-senatorių savivalės, jų keliamos anarchijos. Blogiausia tai, kad demokratija ėmė tarnauti užsienio valstybėms, ypač Rusijos, interesams. Lenkijos ir Lietuvos valstybė liko be armijos ir išdo, siautėjo senatorių, valdininkų ir riterių konfederacijos, karalius buvo bejė-

gis, seimas nieko nespėdė dėl senatorių prieštaravimų, miestų magdeburgijos buvo palaidotos, Rusijos protektoratas rėmėsi „mulkais didikais“, o karaliai buvo Rusijos statyviniai. XVIII a. buvo anarchijos apogėjus, o Respublika – kaimynų pajuokos objektas (p. 534–547). Kvailiausia visoje šioje istorijoje buvo tai, kad lenkai žiūrėjo į Rusiją kaip į savo istorinių vertybių gynėją (p. 560). Autorius mano, kad Respublika žlugo ne dėl anarchijos, o dėl to, kad daug kartų bandė atsinaujinti (p. 561). Valstybės pražūtį, man regis, paruošė ne reformos, o kilmingųjų pacifistinė politika. Jie nieko nedarė savo valstybės galiai stiprinti, nuolat pareiškėdavo, kad sienas saugo karalius ir senos sutartys su kaimynais. Lenkijos ir Lietuvos valstybė turėjo daug svetimų teritorijų ir nieko nedarė ir neleido daryti siekdama jas išsaugoti. O tai ir buvo pražūtinga. Respublika tapo kaimynų grobiu. Rusijos protektorato pradžią Respublikai autorius mato nuo 1717 m. Nuo tada buvo įvestas ir 260 metų užtrukęs Rusijos imperijos jungas.

Apie kitus vidaus gyvenimo klausimus. Lenkija buvo Vakarų katalikiškos civilizacijos forpostas Rytuose. Nuo XIV a. vidurio ji ėmėsi katalikiškos misijos Rytuose tarp pagonių lietuvių, schizmatikų rusų ir rytų musulmonų-saracėnų. Bet lenkai 1573 m. paskelbė ir religijos išpažinimo laisvę. Lenkija seime priėmė ir Tridento bažnytinio suvažiavimo (1563) nutarimus ir įvykdė savo krašte katalikiškąją reformą. O tai padėjo atkurti katalikų tikėjimą ir paskelbti jį viešpataujančia religija. Suprantama, kad negalima reikalauti iš autoriaus, apie ką rašyti detaliau, o apie ką mažiau. Tai jo pasirinkimo laisvė. Tačiau Normano Davies sintezėje aiškiai dominuoja protestantų ir jų sektų vardijimas (p. 212–230) ir daug mažiau vietos skirta katalikams (p. 202–207). Bet svar-

bu ne vien puslapių skaičius. Katalikiškos re-formos pagrindas buvo bažnytiniai sinodai ir jų nutarimai vyskupijose, naujų parapijų ir mokyklų steigimas, jų vizitacijos, vyskupų ata-skaitos Romai, bažnytinių beneficijų sutvar-kymas, vienuolynų steigimas ir didikų bei šlėk-tos konversijos. Tai autorius arba nutyli, arba kalba prabėgomis. Sumenkintas ir jėzuitų or-dino, kaip svarbiausio kontreformacijos būrio, vaidmuo (p. 203). Net nepamiršta vienintelio Rytų Europoje Vilniaus jėzuitų akademijos, arba universiteto, įkūrimas ir jo reikšmė katali-kų pergalei prieš protestantus bei realizuo-jant bažnytinę uniją stačiatikių žemėse.

Ūkiniai ir socialiniai dalykai pateikiami sky-relyje, skirtame prekybai. Socialinę krašto pa-dėtį daugiausia lėmė užsienio prekyba. Javų išvežimas į Vakarus XVI a. pagreitino jau iš-ryškėjusias tendencijas į palivarkinį ūkį ir ne-apmokamą darbą – lažą. Lažas gimdė bau-džiavą, o ne atvirkščiai. Ūkio smukimą sąly-gojo ne karai, o sumenkusi grūdų paklausa Vakaruose (p. 314–324). XVIII a. antrojoje pusėje vėl padidėjo žemės ūkio produktų-grū-dų ir linų paklausa. Bet jis sąlygojo jau prie-šingą reiškinių – baudžiavos irimą. Bet apie tai nekalbama.

Bajorų-šlėktos luomo formavimą valdovo privilegijomis autorius aiškina kaip valdovo atsидėkojimą už karinę tarnybą (p. 247). Len-kijos ir Lietuvos valstybėje buvęs šiam luo-mui rojus. Privilegijos kūrė tą rojų du šim-tus metų (p. 244–250), t. y. nuo XIV a. pa-baigos iki XVI a. pabaigos. Negalima pri-tarti autoriaus teigimui, kad Lietuvos bajorai neturėjo asmens ar luomo neliečiamybės tra-dicijų (p. 249). Didžiojo kunigaikščio privile-gijos, pradedant 1434 m., garantavo Lietuvos bajorams jų asmens saugumą ir pavedė jį vykdyti teismui. Didikų atsiradimą ir jų latifundi-

jų išaugimą autorius aiškina susiklosčiusiomis aplinkybėmis, tarp jų ir genetinėms (p. 255). Prie kaištas yra tik knygos vertėjui, kuris visai nepamatuotai įvedė paimtą iš Maskvos *boja-rino* terminą (p. 176). Nereikėtų bent jau Len-kijos šlėktų vadinti bajorais. Bajoras nuo XVI a. vidurio ir Lietuvoje tampa istorinis anachronizmas. Juo vadino tik tą kilmingųjų dalį, kuri neįrodė savo kilmės ir kartu su vals-tiečiais nuėjo į valakus. Pavyzdžiui, absurdiš-kai skamba: bajoras Radvila.

Pastebėta kai kurių chronologinių ir dalyki-nių netikslumų. P. 152 Gedimino valdymo pra-džia datuojama „apie 1275 m.“, o Polockas esą buvo užimtas tik 1375 m. P. 160 po Žalgirio mūšio esą Ordino sostinė buvo perkelta iš Marienburgo į Karaliaučių, kai tai įvyko tik po 13 metų karo – 1466 m. P. 231 iki antrojo ir trečiojo valstybės padalijimų „unitai tapo retenybė“, o 1569 m. visoje valstybėje katali-kai buvę „dominuojanti mažuma“? P. 245: 1496 m. seimas patvirtinęs bajorų monopolinę teisę į žemę. Tuo tarpu autorius nenurodo, jog tokią teisę Lietuvoje patvirtino tik 1566 m. Sta-tutas. P. 411: nuo 1503 m. esą diplomatinė ko-respondencija saugoma Karalystės Metrikoje. Tuo tarpu iki 1569 m. Lietuva vykdė atskirą užsienio politiką ir jos dokumentai saugomi Lietuvos Metrikoje. P. 552: stačiatikių konfe-deracija įvyko ne Slupske, o Slucke.

Normano Davies Lenkijos istorijos pirmoji dalis iki 1795 m. yra reikšmingas įvykis ir mū-sų lietuviškoje istoriografijoje. Joje pateikta plati visos Respublikos gyvenimo panorama. Ji gali būti naudinga ir istorijos tyrinėtoji, mo-kytojams ir istoriją studijuojančiam jaunimui.

Mečislovas Jučas

Vilniaus universiteto Senovės ir vidurinių amžių istorijos katedra